

آوازی‌های درمه

(فرهنگ عامه مردم ارکان)

www.ketab.ir

غلامعلی ولاشجودی فراغانی

۳۹۸	ولاشجردی فراهانی، غلامعلی
۰۹۵۵-۹۲۲ /	آوازهایی در مه (فرهنگ عامه مردم اراک) / غلامعلی و لاشجردی
۷۱۱۱ و	فراهانی، - اراک: پیام دیگر، ۱۳۹۰.
	[۳۵۶] ص: مصور، عکس، جدول.
ISBN: 978-964-7623-41-4	بها: ۶۵۰۰۰ ریال
The Croons in Fog.	ص. ع. به انگلیسی:
۱. فرهنگ عامه - ایران - اراک.	۲. اراک - آداب و رسوم.
الف. عنوان.	ب: فرهنگ عامه مردم اراک.

آوازهایی در مه

(فرهنگ عامه مردم اراک)

غلامعلی و لاشجردی فراهانی

ناشر: پیام دیگر

نوبت چاپ: اول - زمستان ۱۳۹۰

حروف نگاری و صفحه‌آرایی: زهرا عراقی با همکاری زهرا جلوداری

طراح جلد: مرتضی فتح‌اللهی

عکس‌ها: غلامعلی و لاشجردی فراهانی (به استثنای تصاویر تاریخی و آرشیوی)

شمارگان: ۳۰۰۰ نسخه

بها: ۶۵۰۰۰ ریال

کلیه حقوق قانونی این اثر برای نویسنده محفوظ است.

این کتاب با مشارکت و حمایت معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی منتشر شده است.

زیبایی در زندگی به توهمی بیش نمی‌ماند.
زندگی، آنگاه که هرون لحظه‌هایش نشسته‌ای، نمودی یکنواخت و کسالت‌بار دارد.
همیشه تماشای روزگاران سپری شده، از دوردست‌های ایام زیبایی می‌گیرد
و همه چیز وقتی از دست می‌شود، دوست‌داشتنی و زیباست.

www.ketab.ir

... اراک امروز فرسنگ‌ها فاصله را بین خود و نیاکان خویش می‌بیند و از آداب و رسوم و فرهنگ قومی خویش، تقریباً آن قدر دور شده است که نتواند حتی صدای خرد شدن آیین‌ها را بشنود. تنها سالخورده‌گان اند که نفَس زنان ادامه زندگی می‌دهند و آیین‌های شهر خود را با خود جابجا می‌کنند.

www.ketab.ir

سپاسنامه

پس از ستودن یکتای بی‌همتا که به‌روزی گام برداشتن در راهی را به نگارنده بخشید که بی‌ترسازان باورهای کهن مردم یک شهر پرخاطره، رهروان اصلی آن بودند و در باورهای زنده‌ی خویش دنیایی به وسعت شادی‌های تمام تاریخ آن را به شفافیت آینه‌ای تمام‌نمای، بازتاب می‌دهند، به کهنسالان یک شهر، سرمایه‌های نسل‌های نوین و یادگاران باورمندان دیروز، مردمی صمیمی و دوست‌داشتنی و بی‌ادعا و ساده که در سینه‌ی زلالشان، کتابخانه‌ای بزرگ از گذشت روزگاران شاد و غمگین و خاطرات گوناگون یک شهر را جابجا می‌کنند. زنان سالخورده، مردان صبور و صمیمی که حرف‌های سینه‌ی چون گنج بارورشان، نقش‌ها و نوشته‌های این اثر را ورق زد.

دانشجویان و همراهانی که با مهربانی دست نگارنده را گرفتند و در جستارهای فرهنگی‌اش یاری‌گرش بودند.

و البته همراهی روشن‌گرا و آگاهانه مرهم شریف شهرم اراک و زنان و مردان سالخورده و آزموده که در امتداد لحظه‌های زودگذر این کاوش خوشه‌چین اندیشه‌های ادبی و ارزشمندشان بنودم و چه توفیقی بهتر از آنکه میوه‌ی دوران دوسالگی این پژوهش با راهنمایی ایشان و تابش آفتاب گرم وجودشان به بار نشست.

و همسر فداکارم که همچون مدیر یک مدرسه به‌کار تحصیل هم‌زمان چهار محصل و دانشجو در یک خانواده نظارت و راهبری می‌کرد، اگرچه از خویش غافل ماند اما رایت مهر و بیرق فداکاری‌اش همواره در قله‌های اندیشه‌ام برافراشته خواهد ماند.

و با سپاس از دیگر همراهانی که بدون همتشان این نهال بارور نمی‌شد؛ خانم‌ها: فریبا یوسف‌نژاد، زهرا و زیبا عراقی، دخترانم ستاره و آذین ولاشجردی فراهانی، مرضیه خدادادگان، اعظم سادات خیری، ربابه قربانی، خدیجه میرعلی یاری، زهرا خدادادگان، خانم تاج ظهیری، مرضیه کیهانی، اختر ربیع‌زاده، مریم سفالی، صاحب نعمتی، نصرت شریفی، صغری زین العابدین و ایران خانم.

غلامعلی ولاشجردی فراهانی

چکیده

دانش یا معرفت عامیانه عبارت است از شناخت مسایل علمی مردم عادی از واقعیت‌های طبیعی و انسانی. مثلاً شناخت و دانشی که مردم عادی درباره چگونگی آمدن باران، تغییر فصل‌ها، بیماری‌ها، جنگل‌ها، کشت و زرع، انحرافات اجتماعی و... دارند. البته شناخت عامیانه هرگز غیر علمی نیست ولی اغلب ساده‌گرایانه و ناقص است و جنبه‌های علمی ندارد.

پس اهمیت پژوهش در فرهنگ عامیانه از سوی محافل فرهنگی و چهره‌های تأثیرگذار تأکید شده است و دلایل بیشماری برای اثبات آن عنوان داشته‌اند، از جمله ثبت و ضبط آن برای پیشگیری از نابودی و زوال، آشنایی جامعه با فرهنگ گذشته خویش و حفظ هویت فرهنگی برای جلوگیری از ایجاد بحران‌های اجتماعی و در نهایت استفاده از میراث فرهنگی گذشتگان در زندگی و کاربرد آن برای بهبود ساختار جامعه در آینده و...

شهر اراک، پس از دهه‌ی ۴۰ شمسی به عنوان یکی از کانون‌های صنعتی کشور مطرح گردید و صنایع با استقرار در آن هجوم گسترده‌ای را به پایه‌ها و بنیان‌های فرهنگی‌اش آغاز کردند. این هجوم پیامدهای گسترده‌ای دربر داشت که از شواهد بارز آن می‌توان به تغییرات اجتماعی در آن پنج دهه بعد اشاره کرد. تغییرات حاصل از توسعه صنعتی به ظهور ناهمگونی فرهنگی بر اثر استمرار و گسترش مهاجرت و تداخل فرهنگ‌های متعدد در شهر منجر شد که خیلی زود توانست ارتباط فرهنگی شهر را با «زبان»، «ادبیات»، «فرهنگ شفاهی» و گذشته‌ی تاریخی و سنتی و به طور کلی با «فرهنگ عامه» شهر اراک قطع کند.

از آنجا که فاصله نسل‌ها و تداوم این فاصله از یک سو و رخداد طبیعی مرگ و میر سالخوردگان که حافظان اصلی فرهنگ شفاهی هستند از سوی دیگر می‌تواند موجب گسست نسل شده و به طور کلی ذخایر فرهنگی یک منطقه را زیر غبار زمان مدفون سازد، تحقیق حاضر در ابعاد گوناگون اجتماعی شهر اراک و ثبت و ضبط آیین‌ها و فرهنگ‌های متداول در گذشته‌ی نه چندان دور، اصرار بر استمرار ارتباط و شناسایی آن به نسل امروز دارد.

در این پژوهش که تکیه بر جنبه‌های میدانی موضوع همواره بر دیگر جنبه‌ها برتری داشته، تلاش شده است که با بیان مفاهیمی چون: ۱- زبان ۲- باورها و اعتقادات عامیانه ۳- مراسم ۴- غذاهای سنتی ۵- ادبیات شفاهی ۶- کنایات ۷- چیستان ۸- مثل‌ها و افسانه‌های عامیانه ۹- خرافه‌ها ۱۰- جشن‌ها و اعیاد و بازی‌ها ۱۱- مشاغل و حرفه‌ها رویکردی تازه به تاریخ فرهنگ مردم اراک داشته باشد.

بی‌شک تأکید اصلی نگارنده بر آن بوده است که کار مطالعه و بررسی را بر اساس مشاهدات و گفت و گوه‌ای ویژه با افراد مطلع و سالخورده به ثبت برساند و ضمن تطبیق نظریه‌ها با یکدیگر کتاب جامعی از ناگفته‌های فرهنگ مردم اراک را ارائه دهد و به کشف زوایای پنهان زندگی مردم بپردازد. برای تحکیم باورها و جلا بخشیدن به این موضوع سعی شده است، در پایان هر بخش پژوهش تصاویری که به نوعی با مسأله ارتباط نزدیک دارند به نمایش درآید تا بتواند به شناخت بهتر موضوع کمک کند.

البته نگارنده در کوشش‌های اولیه یعنی جستار و پژوهش در آثار دیگران و پژوهش‌های انجام شده، مروری بر رهیافت‌های اندیشمندان به ویژه در سطح مطالعات انجام شده در شهر اراک داشته است که این بخش اصطلاحاً به عنوان مطالعات کتابخانه‌ای بخشی از کار را به خود اختصاص داده است و روش مطالعات میدانی بخش اعظم تحقیق را شامل می‌شود که یافته‌هایی از نوع ادبیات توده، باورها، لایه‌ها، مثل‌ها، داستان، کتابیات و زبان رهیافت این رویکرد هستند.

ادبیات محلی و یا به عبارتی فرهنگی عامه‌ی مردم هر یک از مناطق، شهرها و یا کشورها، بدون رجوع به مرکز شکل‌گیری و پیدایش آن ادبیات، یعنی در میان توده‌های مردمی که به یک زبان با ویژگی‌های خاص ادبی، لهجه‌ای و... آن سخن می‌گویند، می‌نگارند و گنجینه‌های مفاهیم و ارزش‌های تاریخی آن را محفوظ می‌دارند، امکان‌پذیر نیست. به ویژه که در چنین موقعیتی، هیچگونه تحقیق و تفحص خاص و مکتوب یا انجام نشده باشد و یا مطالعات خاص و موردی و بعضاً با منظور و قصد کاوش‌های بدوی در قالب تدوین و ارائه مقالات موجز صورت نگرفته باشد. البته در مواجهه با چنین شرایطی، مراجعه مستقیم به سرچشمه‌های زایش فرهنگ یعنی «زبان، آیین‌ها، مثل‌ها و... «مردم» امری ضروری و از گام‌های اول یک چنین تحقیقی تلقی خواهد شد.

شهر اراک، اگرچه از قدمت تاریخی چندانی برخوردار نیست و به شکل تمدن شهری و نمادین، شهری نوین است، اما از سوابق تاریخی - فرهنگی و اجتماعی از گذشته‌های دور برخوردار است. به گونه‌ای که مستندات و شواهد مکتوب تاریخی نشان می‌دهد این پیشینه در عهد «ماد» نیز قابل جستجو است. پس باید امیدوار بود که اقدامات بنیادین و پژوهش‌های دامنه‌دار و عمیق در ارزش‌های یک منطقه بتواند پایان‌پذیر به دستاوردهای شایسته‌ای شود که تصویری جامع و ماندنی از چهره فرهنگ، به ویژه «زبان» و «ادبیات» یک منطقه را ترسیم کند.

با بهره‌گیری از فاکتورهای بومی، پیشینه پژوهش‌های گذشته، سرکشی به سرچشمه‌های گویش و زبان محلی، کشف افسانه‌ها، ادبیات شفاهی، قصه‌ها و مثل‌های محلی، آیین‌های رایج و ویژه‌ای که در

سینه خود بار معنایی نهفته‌ای از ادبیات محلی را به همراه دارند؛ جشن‌ها، ازدواج، باران و تمنای آن، دین، دعاها و نفرین‌ها، خرافه‌ها و... می‌توان تصویری نزدیک به واقعیت از چهره مردم یک منطقه از کشور را که تاکنون گذری عمیق با نگاه پژوهش به ابعاد ماندگار و پویای آن نشده است، نشان داد.

فرهنگ و ادبیات عامه مردم اراک، تحقیقی خواهد بود که از یک سو، به ضبط واژه‌ها و کلمات رایج و تعیین‌کننده در یک گویش (لهجه اراکی) در قالب تنظیم فرهنگ‌نامه‌ای کوچک همت خواهد ورزید و از طرفی نمونه‌های فنوتیک این واژگان را در کاربرد در میان جملات، خصوصاً اشعار محلی از چهره‌های ادبی صاحب نام ارائه خواهد داد. دیگر آنکه این مجال را فراهم خواهد ساخت که این بادهای زندگی‌بخش تا هر جا رفته‌اند و در هر عادت و گفته‌ای رسوخ یافته و موجب شکفتن و سبزی شده‌اند از آن نیز غافل نماند و در دل ضرب‌المثل‌ها، دعاها، خرافه‌ها، افسانه‌ها، مراسم و آیین‌ها، مراسم سرور و اعیاد و... ردیاب معنای واژه‌ها و اختصاصات زبانی یک قوم باشد تا حلاوت و دلنشینی آن عمیق‌تر چشیده شود و از این رهگذر، شایسته‌تر به شناخت آن برسیم.

از دیگر ویژگی‌های این پژوهش این خواهد بود که تصویر جامع، شفاف و قابل درک و ملموسی، از سیمای یک شهر با اختصاصات اجتماعی امروز آن ارائه دهد. خصوصاً که در چند دهه‌ی گذشته تحولات انسانی و اجتماعی ویژه (صنعتی و مهاجرت و تلاقی و ناهمگونی. فرهنگ‌ها) این فرهنگ را دستخوش تحولات و تغییرات فوق‌العاده‌ای کرده که بیم آن می‌رود در سال‌های نه چندان دور، دیگر آثاری از موجودیت و پویایی یک زبان، گویش و فرهنگ، مشاهده نشود.

شهر اراک بنا به دلایل بسیار فرهنگی و تاریخی و انسانی قابلیت بررسی فولکلوریک در زمینه‌های مختلف به ویژه زبان و اشعار و ادبیات محلی و آیین‌ها را داراست. زبان بیان‌کننده پیوند مردم با گذشته و حال و آینده است و از طرفی جزو باورهای مردم بوده و همانند پناهگاهی در هجوم مصائب و پیشامدهای مختلف کاربرد داشته و در جریان تاریخ از سینه‌ای به سینه دیگر انتقال یافته است. در عصر حاضر که هجوم تکنولوژی و صنعت و حتی رفاه اجتماعی و طبیعت‌ستیزی پررنگ می‌شود، طبیعی است که فرهنگ عامه نیز دستخوش تحول شود و به دلیل از بین رفتن ابزارها و شرایط فیزیکی و تغییرات بنیادی، تدریجاً کم رنگ و در آینده‌ای نزدیک فراموش شوند.

شهر اراک می‌تواند محمل مناسبی برای کشف عنصر مهمی چون فرهنگ عامه باشد و غفلت از آن می‌تواند زیان جبران‌ناپذیری را در پی داشته باشد. بر این اساس انجام یک پژوهش گسترده در راستای شناخت ادبیات مردم، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. به ویژه که تاکنون منبع و مأخذ رسمی و مستند علمی در این باره کشف و یا به انجام نرسیده است.

فهرست مطالب

۱	باغ ملی، باغی به وسعت خاطرات مردم یک شهر
۳	سلطان آباد
۵	سلطان آباد چگونه تولد یافت؟
۹	سلطان آباد و هنر
۱۰	شکل‌گیری فرهنگ و آموزش در اراک
۱۱	پیدایش مدارس جدید
۱۶	مدرسه عالی علوم اراک
۱۶	روزنامه‌ها
۱۸	بازار
۲۰	بازار اراک
۲۳	موقعیت جغرافیایی کنونی اراک
۲۴	نژاد مردم اراک
۲۶	تعریف فرهنگ عامه
۲۷	آنچه فرهنگ عامه را دربر می‌گیرد
۲۸	تعریف و تشریح برخی شاخص‌ها
۳۱	اروپاییان و فرهنگ عامه ایران
۳۱	مطالعات ایرانیان در زمینه فرهنگ عامه
۳۳	فرهنگ یعنی چه؟
۳۴	مروری بر مطالعات انجام یافته

بخش اول: زبان و گویش مردم اراک

۳۷	۱- زبان‌ها و لهجه‌های ایرانی کنونی
۳۸	۲- ویژگی‌های لهجه مرکزی ایران
۳۹	۳- تعریف زبان
۴۰	۴- قواعد حاکم بر گویش مردم اراک
۴۴	۵- فرهنگ برخی واژه‌های متداول در گویش اراکی
۴۵	برخی اصطلاحات و واژه‌های محلی
۶۰	۶- لهجه مردم فراهان
۶۰	برخی واژگان متداول در میان مردم فراهان

- ۷- سروده‌های محلی و رمزگشایی از آن ۶۳
- ۸ - سرایندگان محلی ۶۴

بخش دوم: هنر مردم اراک

- مقدمه‌ای بر هنر و مردم شهر اراک ۷۵
- ۱- نمایش تعزیه در اراک ۷۸
- ۲- نقالی ۸۰
- ۳- پرده‌خوانی (پرده‌داری) ۸۱
- ۴- قهوه‌خانه‌ها ۸۳
- ۵ - کوسه ناقلی ۸۴
- ۶ - رشکی و ماسی ۸۶
- ۷- نمایش روح‌وضی ۸۷

بخش سوم: دعاها و آیین‌ها

- ۱- نماز باران ۹۵
- ۲- چمچه گلین ۹۵
- ۳- دعاها ۹۶
- ۴- سفره‌ها، ختم‌ها، نذرها ۹۷

بخش چهارم: آداب و رسوم

- ۱- آیین‌های سوگواری ۱۰۳
- برداشتن نخل ۱۰۳
- عَلَم بندان ۱۰۴
- چقچقه زنان ۱۰۵
- ۲- گورستان‌ها و سنگ نگاره‌ها ۱۰۶
- در خلوتگه پر راز شهر ۱۰۶
- جلوه‌های خاموش اما گویا ۱۰۷

بخش پنجم: غذاهای سنتی اراک

- ۱ - فرهنگ غذایی ۱۲۳
- ۲ - غذاهای سنتی مردم اراک ۱۲۴
- ۳ - آداب و رسوم غذای زن زائو ۱۲۵
- ۴ - غذاهای متداول در بین مردم ۱۲۶

بخش ششم: ادبیات شفاهی

- ۱- لایبی‌های مادران ۱۳۱
- ۲- ترانه‌های عامیانه (سروده‌های بی‌شاعر) ۱۳۵
- ۳- ترانه‌های کودکان ۱۳۷
- ۴- نواهای مربوط به کار ۱۴۳
- ۵- شادمانه‌ها ۱۴۵
- ۶- چاووشی‌ها و سرودهای سفر ۱۴۶

بخش هفتم: باورها و معتقدات

- ۱- کنایات ۱۵۵
- ۲- ضرب‌المثل‌ها ۱۵۷
- ۳- چیستان‌ها ۱۶۴
- ۴- مثل‌ها و افسانه‌ها ۱۶۷
- ۵- قصه‌های مردم اراک و فراهان ۱۷۰
- ۶- اعتقادات، باورها و خرافه‌ها ۱۷۷

بخش هشتم: پزشکی و درمان (طب و طبابت)

- ۱- اعتقادات پزشکی و درمان‌های محلی ۱۹۰
- ۲- تعبیر خواب‌ها ۱۹۴

بخش نهم: جشن‌ها

- ۱- نوروز ۱۹۸
- ۲- کوسه برنشین ۲۰۱
- ۳- نوروز در میان مردم اراک ۲۰۲
- ۴- نمادهای سفره هفت سین ۲۰۷
- ۵- جشن تیرگان ۲۰۹
- ۶- آب پاشان در اراک (فراهان) ۲۱۲
- ۷- جشن عروسی ۲۱۵
- ۸- مراسم عروسی در روستاهای اراک ۲۱۵

بخش دهم: اسطوره‌ها

- ۱- تأثیر موقعیت آموزشی بر تربیت مفاخر و عالم‌خیزی منطقه ۲۳۳
- ۲- تأثیر خاندان‌ها و چهره‌های اصیل در ایجاد باورها و رشد استعدادها ۲۳۴
- ۳- فهرست برخی نامداران اراک ۲۳۶

بخش یازدهم: بازی‌ها

۲۳۹	 بازی
۲۴۰	 ۱- آسیاب بچرخ
۲۴۰	 ۲- آسمون چه رنگه؟
۲۴۰	 ۳- آم پینه دوز
۲۴۱	 ۴- آلك بازی
۲۴۱	 ۵- بالا بلندی
۲۴۲	 ۶- بازی‌های دخترانه
۲۴۲	 ۷- تاپ‌تاپو خمیر
۲۴۳	 ۸- تخم‌مرغ بازی
۲۴۳	 ۹- تُرنا بازی
۲۴۳	 ۱۰- تندورم گرمه
۲۴۴	 ۱۱- تندوره گرمه نانوا
۲۴۴	 ۱۲- تیرون بازی
۲۴۵	 ۱۳- چاقاله. بادم مشت کی بدم
۲۴۵	 ۱۴- چرخ‌چری
۲۴۶	 ۱۵- چوب‌بازی (چوبی‌بازی)
۲۴۶	 ۱۶- دبی بازی
۲۴۶	 ۱۷- دزد ترو خر بگیر
۲۴۷	 ۱۸- دستمال بازی
۲۴۷	 ۱۹- زو بازی
۲۴۷	 ۲۰- سنگ‌بازی (تيله‌بازی)
۲۴۷	 ۲۱- شال‌بازی
۲۴۸	 ۲۲- طناب‌کشی
۲۴۸	 ۲۳- عمو زنجیرباف
۲۴۹	 ۲۴- قاب‌بازی
۲۴۹	 ۲۵- قایم باشک
۲۴۹	 ۲۶- کلاه پترک
۲۵۰	 ۲۷- کوشک‌بازی
۲۵۰	 ۲۸- گاو گوسال مندک پنیر
۲۵۱	 ۲۹- گردو بازی
۲۵۱	 ۳۰- گنبد ماهو بازی
۲۵۱	 ۳۱- لیس‌بازی (فو)
۲۵۲	 ۳۲- لُوس بازی

۲۵۲	 ۳۳- لَبَّازِی (یَهْلِیْگه)
۲۵۲	 ۳۴- مُشْتِک هَادَام
۲۵۳	 ۳۵- هَفْت سَنَگ
۲۵۳	 ۳۶- هُل بَازِی

بخش دوازدهم: صنایع دستی

۲۵۹	 صنایع دستی
۲۶۰	 ۱- فرش
۲۶۱	 ۲- مسگری
۲۶۲	 ۳- سفالگری
۲۶۲	 ۴- قلمزنی
۲۶۲	 ۵- گیوه‌دوزی و گیوه‌بافی

بخش سیزدهم: مشاغل و پیشه‌ها

۲۶۵	 ۱- پیشه‌ها
۲۶۶	 ۲- پیشه‌ها در روزگاران گذشته
۲۶۶	 ۳- پیشه‌های متروک

بخش چهاردهم: پوشاک مردم اراک

۲۷۷	 ۱- پوشاک مردم استان مرکزی
۲۷۹	 ۲- لباس عروس در اراک
۲۸۳	 ۳- پوشاک مردم روستاهای فراهان

بخش پانزدهم: کشاورزی و باغداری در اراک

۲۸۸	 ۱- اوضاع اجتماعی روستاهای اراک در گذشته
۲۸۹	 ۲- دامداری
۲۹۲	 ۳- کشاورزی
۲۹۴	 ۴- باغداری در اراک
۲۹۸	 ۵- وسایل کار زراعی در روستاهای اراک

۳۰۳	 پاتوق‌های مردم شهر اراک
۳۰۶	 آنچه می‌ماند
۳۱۱	 تصاویر
۳۳۵	 منابع و مآخذ